

Requiem za hospodářské dvory

Hospodářské dvory jsou od středověku nedílnou součástí našich měst a vesnic a zejména volné krajiny. Velká vlna jejich budování charakterizuje barokní období a také druhou polovinu 19. století. V mezidobí naopak zanikaly. Chtěli bychom zde upozornit na závažný fakt, že právě v současnosti zažíváme další období hromadného zániku dvorů. Některé byly ponechány svému osudu a rychle se změnily ve zříceniny. Jiné byly záměrně zbořeny, často kvůli využití plochy pro rodinnou či jinou výstavbu. Přinášíme dokumentaci nejzávažnějších případů, i když jde pouze o omezený výběr. Likvidací dvorů přicházíme nejen o často cennou architekturu těchto staveb, ale také o paměť kulturní krajiny, protože řada dvorů navazuje na existenci zaniklých středověkých vesnic. Panuje proto mimořádně aktuální potřeba všech forem dokumentace tohoto opomíjeného a rychle zanikajícího typu staveb, zvláště když se zdá, že trend posledního desetiletí bude pokračovat.

Čtvrtstoletí, které uběhlo od obnovy demokratického zřízení v našem státě, většinou vnímáme jako období, ve kterém se podařilo zastavit a zvrátit dlouhodobý trend zániku a devastace kulturního dědictví. To je nepochybně správné, jak o tom svědčí většina našich historických měst, ale i kostelů, zámků, klášterů a dalších památek. I když jsme zaznamenali i památkové ztráty a řada památek dosud na záchranu čeká, celkový pozitivní trend je u „klasického“ kulturního dědictví nesporný.

Současné však probíhají a zvláště v posledním desetiletí sílí trendy jednoznačně negativní. Ničení obrazu kulturní krajiny logistickými a komerčními centry (zejména u dálnic) a novou satelitní výstavbou je viditelné asi nejvíce. Narušování tradiční tváře našich vesnic demolicemi, novou výstavbou či „pouhými“ přestavbami (včetně zateplování fasád a výměny oken) je zřetelné méně, přesto se v důsledku toho každým rokem výrazně snižuje počet vesnic vhodných k potenciální ochraně. Doslova šokem se stala hromadná likvidace velkých historických průmyslových areálů, například cukrovarů a textilek. Často šlo o architektonicky (a samozřejmě technicky) neobyčejně cenné celky, navíc s ikonickým významem pro identitu daného města či vesnice. Této doslova genocidě industriálního dědictví již byla věnována značná publicita, jejíž vliv byl však bohužel velmi omezený.

1

Téměř nepozorovaně, přesto stále ve větší míře dochází i k zániku dalšího významného segmentu kulturního dědictví a kulturní krajiny – hospodářských dvorů. Pod tímto pojmem rozumíme velké zemědělské areály, budované feudálními vrchnostmi (vrchnostenské dvory) a po roce 1848 dalšími bohatými vlastníky velkostatků.

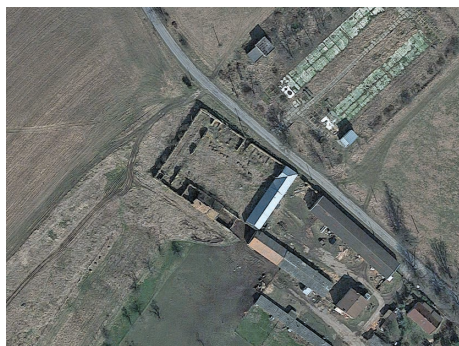
Hospodářské dvory existovaly v českých zemích od středověku. V té době byly nejčastěji součástí feudálních sídel – a v případech tvrzí tedy i intravilánů vesnic –, ale již tehdy vznikaly velké dvory také volně v krajině. Nejznámější jsou klášterní dvory (grangie) v západních Čechách. Nové dvory uprostřed polností začaly vznikat v 16. století na největších dominiích (zejména jihočeských) jako důsledek podnikání šlechty ve vlastní režii. Úplně největšího rozmachu se zřizování dvorů v krajině dočkalo po třicetileté válce a tato vlna pokračovala až do první poloviny 18. století. Byla to vrcholná fáze vývoje feudálního velkostatku, spojená s prosazením nevolnictví. Současně šlo o důsledek devastace osídlení v průběhu dlouhého válečného období. Stovky vesnic zanikly a jejich rustikální půda byla svedena právě k nově budovaným dvorům. Některé vesnice byly v tomto období zrušeny dokonce plánovaně. Kolem poloviny 18. století existoval v našich zemích historicky vůbec nejvyšší počet hospodářských dvorů. Naprostá většina měla architektonicky utilitární charakter a nejčastější dispozice tradičně sestávala z čtyřkřídlého čtvercového či obdélného komplexu přízemních budov. Některé barokní dvory však

Obr. 1. Hubenov u Hradecka (Kralovice), kulturní památka a pravděpodobně nejznámější a architektonicky nejceněnější hospodářský dvůr (plaského kláštera, dílo J. B. Santiniho) v českých zemích, jehož postupná oprava stále pokračuje. Foto: Věra Kučová, 2014.

měly dispozice atypické (například kruhový dvůr v Mariánovicích u Benešova, dvůr Lyra ve tvaru tohoto hudebního nástroje u Žďáru nad Sázavou a další). Nejnáročněji byly ztvárněny dvory obsahující též obytnou budovu, nabývající podoby zámku (nejznámější je Hubenov u Kralovic, ale i jiné dvory plaského kláštera a další).

V poslední třetině 18. století nastal zvrat v souvislosti s tzv. raabizací, jejímž nejvýraznějším projevem se stala parcelace dominikální (vrchnostenské) půdy poddaným. V důsledku toho bylo mnoho dvorů zrušeno a naopak byla založena řada nových, tzv. raabizačních vesnic. Ne všechny zrušené dvory však byly zbořeny. Některé byly využity pro jiné hospodářské činnosti velkostatku, nevázané výlučně na obhospodařování zemědělské půdy. Jiné byly stavebně rozparcelovány na byty – vznikl tak velký obdélný blok „řadových domků“ (Pecínov u Nového Strašecí). Jiné dvory byly sice zbořeny, ale poddanské domky vyrostlé vzápětí na jejich ploše stále zachovávaly původní obrys dvora (Popovec u Vysokého Mýta).

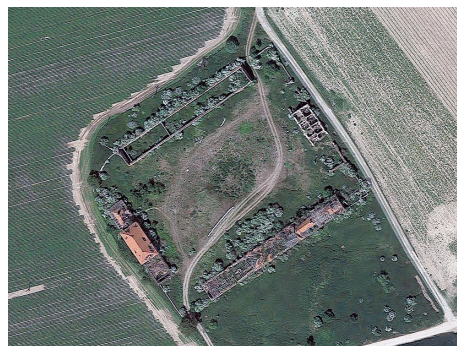
V 19. století již dvory většinou nezanikaly, ba právě naopak. Současně s raabizací totiž začala i hromadná vlna rušení rybníčních soustav, takže výměra země-

2

3

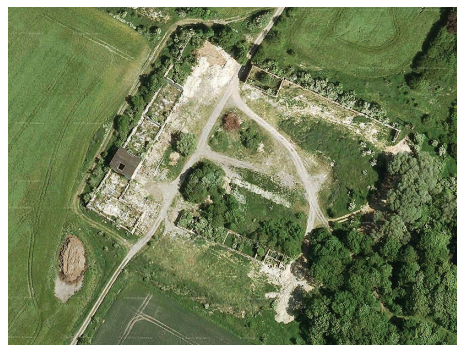
4

5a

5b

6

Obr. 2. Světlá u Zdounek (Morkovice), stav v roce 2016. V roce 2003 chyběla střecha jen nad východní polovinou severovýchodního křídla. Ortofoto: www.google.cz/maps, vyhledáno 12. 2. 2016.

Obr. 3. Hejnice u Starého Hobzí (Slavonice). Stav v roce 2015. Na mapě z roku 2003 byla střecha i nad západním křídlem, jinak byl stav stejný. Ortofoto: www.mapy.cz, vyhledáno 10. 10. 2015.

Obr. 4. Úpor u Vrbna (Neratovice), aktuální stav. Při velké povodni v srpnu 2002 dvůr zůstal po dlouhou dobu zatopen a jeho tehdejší snímky se staly jedním ze symbolů této katastrofy. To však nebyla hlavní příčina jeho destrukce. V roce 2003 chyběla střecha nad východním křídlem a nad západními konci severního a jižního křídla, ale o několik let později byl odcizen celý dobře zachovaný barokní krov na stodole a z ostatních střech byla ukradena poměrně nová tašková krytina (za doplnění děkuji Janu Žižkovi). Ortofoto: www.google.cz/maps, vyhledáno 10. 3. 2016.

Obr. 5. Zderaz u Smiřic (Jaroměř), aktuální stav (5a). Na portálu www.mapy.cz je ještě zachycena střecha nad východním křídlem a jižní částí západního křídla (5b). V roce 2003 existovaly střechy nad všemi budovami a dvůr nepůsobil dojmem, že by jeho dny měly být brzy sečteny. Ortofoto: ©ČÚZaK (5a), www.mapy.cz (5b), vyhledáno 10. 10. 2015.

Obr. 6. Bludů u Lovčic (Chlumec nad Cidlinou), aktuální stav. V roce 2003 ještě existovaly střechy nad severním a převážnou částí západního křídla. Ortofoto: www.mapy.cz, vyhledáno 10. 10. 2015.

dělské pudy se podstatně zvýšila. Další dvory – již nikoli vrchnostenské – vyrůstaly i po roce 1848, ať už je budovala tradiční šlechta (například Schwarzenberkové), nebo kapitalističtí podnikatelé v zemědělství. Najdeme je zejména v jižních Čechách, ale také v Polabí či v oblasti jižně od Brna i jinde. Také v tomto nejmladším období vývoje měla většina dvorů utilitární charakter, ale vedle toho vznikaly areály s bohatým historizujícím tvaroslovím (Vondrov u Hluboké nad Vltavou, Komberk u Města Touškova). Celkový počet dvorů se tak opět podstatně zvýšil. Bylo dosaženo určité rovnováhy a soustava dvorů pak zůstala víceméně stabilní až do 2. světové války, i když jednotlivé nové dvory vznikaly i za první republiky. Dispozice a architektura meziválečných dvorů byla nadále zcela tradiční.

Zvrat nastal po roce 1945 v souvislosti s odsunem německého obyvatelstva a nástupem totalitního režimu. Ve vysídlených oblastech pohraničí a vojenských prostorů stejně jako v regionech zasažených povrchovou těžbou uhlí nebo v územích zatopených přehradami zaniklo obvykle veškeré osídlení – včetně dvorů. Ve „vnitrozemí“ byla situace odlišná. Totální likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků, tedy i zemědělské pudy, vytvořila pro další existenci hospodářských dvorů vlastně ideální podmínky. Centrálně byla nyní obhospodařována téměř veškerá zemědělská půda. Zestátněné dvory tak převzaly státní statky či zemědělská družstva. Ukradený majetek však nebyl odpovědně spravován, ale pouze exploatován, bez odpovídající údržby. Již od 50. let 20. století vyrůstaly při okrajích vesnic, ale i ve volné krajině nové areály ze-

mědělské velkovýroby, protože dosavadní kapacity dvorů nestačily a pro specializované farmy (vepřiny, kraviny, drůbežárny) ani nebyly dispozičně vhodné. Nejstarší socialistické komplexy z 50. let ještě někdy navazovaly na tradiční architekturu dvorů (byť v jiné, totiž „řádkové“ dispozici), ale nejpozději od 60. let se prosadily utilitární prefabrikované a montované budovy, narušující ráz kulturní krajiny.

V období totality byla sice velká část starých dvorů zachována, ale utilitárním využíváním a úpravami (pokud k nim docházelo) devastována a architektonicky degradována. Nezanedbatelný počet dvorů byl ovšem zbořen, popřípadě „převrstven“ novým socialistickým komplexem. Celková bilance zaniklých hospodářských dvorů v období 1948–1989 dosud není k dispozici, ale bude činit nejméně několik set.

Po roce 1989 sice došlo k restitucím zemědělské pudy, ale jen málo staronových vlastníků začalo na své půdě také zemědělsky podnikat. Mnohem častější jsou pronájmy (nebo i prodeje) pudy firmám, které na půdě hospodaří a vznikly často transformací socialistických družstev a jiných zemědělských podniků. V systému obhospodařování pudy velkými subjekty se tak oproti období totality mnoho nezměnilo. Spíše naopak, protože dochází k majetkové koncentraci do ještě větších podnikatelských subjektů. Vedle toho samozřejmě existují případy, kdy restituce naplnily původní smysl, dvory byly vráceny původním vlastníkům a ti se snaží o obnovu jejich původní funkce. Komplikovanost vývoje posledního období zvyšují případy nedokončených restitucí, kdy majetek dlouhodobě chátrá. Totéž

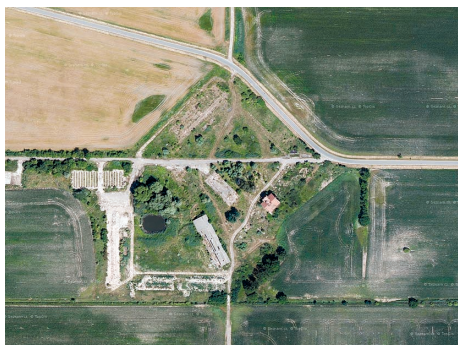
7a

7b

8a

8b

9a

9b

Demolice bez náhrady:

Obr. 7. Ostrůvek u Kobylí (Hustopeče). Postupný zánik dvora zachycený na mapách z roku 2014–15 (7a), kdy byla zdemolována zhruba polovina dvora, a současný stav (7b), zachycující dvůr již zcela zaniklý. V roce 2003 existoval dvůr samozřejmě ještě v kompletní podobě. Časový rozptyl takto zachycených stavů je z dokumentárního a studijního hlediska velkou výhodou. Ortofoto: www.google.cz/maps (7b) a ©ČÚZaK (17c), vyhledáno 10. 3. 2016.

Obr. 8. Karlín u Volárny (Kolín), dvůr vybudovaný ve druhé polovině 19. století. Stav v roce 2003 (8a), kdy měly ještě všechny budovy střechy (pouze u budovy vysunuté nejvíce k jihozápadu byla zčásti propadlá), a aktuální stav (8b), kdy jsou všechny objekty s výjimkou domu na východě zaniklé. Ortofoto: www.mapy.cz, vyhledáno 10. 3. 2016.

Demolice, následná rodinná výstavba:

Obr. 9. Kunčice (Nechanice). V roce 2003 ještě dvůr v plném rozsahu existoval (9a), kolem roku 2006 byl ale srovnán se zemí. Dnes je na ploše zbořené památky dokončována rodinná výstavba podřadných architektonických kvalit (9b). Ortofoto: www.mapy.cz (9a) a www.google.cz/maps (15b), vyhledáno 10. 3. 2016.

platí o různých majetkových a finančních spekulacích. Když k těmto aspektům přičteme celkově neutěšený stavebně-technický stav většiny dvorů po desetiletích zanedbávané údržby, je zřejmé, že tento druh památek patří k nejhroženějším vůbec. Tím spíše, že na prostá většina hospodářských dvorů není památkově chráněna. Vývoj posledního desetiletí to bohužel potvrdil, a to v míře, která překonává i ta nejčernější očekávání. Tento nejstručnější historický exkurs sice ukázal, že dvory v minulosti v důsledku ekonomických potřeb vznikaly a také zanikaly, takže dnes neprožíváme nic výjimečného. Přesto je obtížné se se zánikem řady dvorů – navíc jaksi nepozorovaným – jen tak smířit a prostě jej vzít na vědomí.

V současnosti máme velkou výhodu v obecné dostupnosti aktuálních ortofotomaps ve vysokém rozlišení na internetu. Na portálu www.mapy.cz jsou dokonce dostupné i ortofotomapy z let 2003 a 2007, které umožňují srovnání s nynějším stavem (škoda že není k dispozici také stav z roku 1990). A právě to je nejmenší a neefektivnější cesta pro seznámení se s tragickým osudem řady našich dvorů. Často jde doslova o šokující a překvapivé poznání. Zvykli jsme si totiž považovat hospodářské dvory za jakousi konstantu našich sídel a celé krajiny. Něco jako kostel či zámek. A najednou zjišťujeme, že dvůr, který léta známe a dosud je v mapách běžně zakreslen, ve skutečnosti už neexistuje buď vůbec, nebo z něj zbývají pouhé zříceniny. Právě výše uvedený portál ukazuje, že jde často o dvory, které ještě v roce 2003 existovaly a měly kom-

pletní střechy (skutečný stavební stav krovů a vlastních budov mohl být přirozeně již tehdy havarijní).

Z vybraného vzorku zkoumaných případů, které se staly podnětem pro napsání tohoto článku, lze konstatovat několik základních situací:

- Dvůr byl ponechán svému osudu, možná byl devastován i cíleně, nebo činností jiných osob než vlastníků (sběrači kovů a jiných surovin). Střechy se propadly, ze dvora zbývají pouze obvodové a většinou i vnitřní zdi v různé výšce.

- Dvůr byl cíleně zbořen a na jeho ploše nic nezůstalo. V některých případech mohlo jít o likvidaci zřízení (viz předchozí skupinu), většinou však jde o demolici dvora, který v roce 2003 ještě „normálně“ existoval, i když třeba ve špatném stavebním stavu.

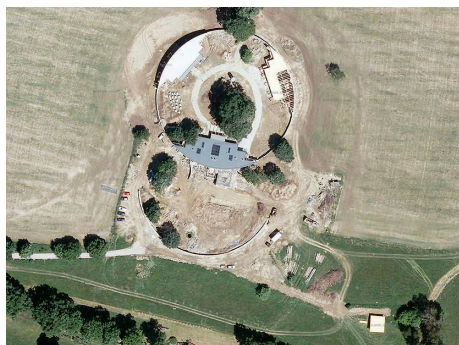
- Dvůr byl zbořen, jeho plocha rozparcelována a zastavěna rodinnými domky.

- Dvůr byl zbořen a na jeho místě vyrostl zcela odlišně koncipovaný areál, obvykle jiného účelu.

Zkoumání této problematiky může ukázat ještě další situace. Pro všechny je však společné to, že dvůr neexistuje buď vůbec, nebo jen v torzu, jehož obnova je nereálná. Tento článek nemůže přinést celkovou bilanci zaniklých či téměř zaniklých hospodářských dvorů v posledním desetiletí. To by vyžadovalo prověření stavu všech více než 1 500 dvorů ve volné krajině a řádově srovnatelného počtu dvorů v intravilánech vesnic a měst (problém se týká obou těchto skupin). Jeho cílem je na tento závažný problém především upozornit.

10

11

12

Demolice, následná rodinná výstavba:

Obr. 10. Kolovraty (Pražská). Plocha zbořeného dvora byla již před rokem 2003 zastavěna komplexem bytových domů. Ortofoto: www.mapy.cz, vyhledáno 10. 3. 2016.

Demolice, náhrada jiným areálem:

Obr. 11. Zábřeh u Mlýnů (Tábor), aktuální stav. Dvůr byl zbořen a nahrazen odlišně koncipovaným kruhovým areálem neznámé funkce, posunutým oproti dvoru poněkud severněji. Polovina budov původního dvora zanikla již v průběhu druhé poloviny 20. století, v roce 2003 však stále existovala východní polovina severního křídla a křídlo západní. Ortofoto: www.mapy.cz, vyhledáno 10. 10. 2015.

Obr. 12. Zdebrady u Jazlovic (Říčany). Aktuální stav. Dvůr již v 90. letech 20. století ustoupil budování obrovské komerční a logistické zóny při brněnské dálnici.

Zánik hospodářského dvora totiž znamená v každém případě památkovou ztrátu. Její míra je závislá na individuální urbanistické a architektonické hodnotě konkrétního areálu. Tím však kulturněhistorické hodnoty dvorů nekončí. Možná ještě důležitější je totiž hodnota dvora jako jednotky systému osídlení kulturní krajiny. Pro naše země je zcela typické, že sídelní strukturu tvoří vedle měst a vesnic také velké dvory ve volné krajině. Ty, které vznikly do 18. století, velmi často udržují paměť zaniklých středověkých vsí, na jejichž polnostech vyrostly. Tato jejich hodnota je dokonce zcela nezávislá na jejich hodnotě architektonické. Dvory se tak zásadně – a nenahraditelnou – měrou podílejí na zachování národní kulturní identity.

Dvory jsou ze své podstaty areály velké, jejichž údržba, natož zásadnější obnova je finančně velmi náročná. Možnosti jejich využití pro jiný než původní účel jsou komplikovány nejen stavebně-technickým stavem, konstrukcemi a dispozicemi, ale též kontaminací, ať organickou nebo chemickou. Přesto je žádoucí hledat cesty, jak neblahý trend zániku dvorů zvrátit. Je zřejmé, že obor památkové péče zde má jen minimální možnosti a jde prioritně o úkol jiných resortů, resp.pektive o problém mezeiresortní.

Co však památková péče dělat může a rozhodně by měla, je dokumentace. Všechny dosud stojící (ale i ty zřícené) dvory je nezbytné v rámci možností v co největší míře zdokumentovat. A to včetně „sejmutí“ dostupných zobrazení dvora na všech typech ortofotomap, v co největším přiblížení (pokud nelze jinak, tak pomocí funkce „Printscreen“). Internetové mapy jsou průběžně aktualizovány, proto se nelze spoléhat, že stav, který vidíme dnes, bude dostupný i zítra. Ortofoto-mapy zřícenin dvorů dávají mimořádnou možnost poznání a dokumentace vnitřních dispozic, i když toto konstatování je poněkud na hraně černého humoru. Význam dokumentace jakýchkoli památkově cenných staveb jistě není třeba zdůrazňovat. Právě u hospodářských dvorů jde však o úkol mimořádně akutní, protože může jít nakonec o to jediné, co nám po zbořených dvorech zůstane. Dosud sice asi nikdo nespočetl, kolik hospodářských dvorů v posledním desetiletí zaniklo, a už vůbec nevíme, kolik jich zanikne v příštích řekněme deseti letech; důvod k optimismu však rozhodně není.

Karel KUČA

Osudy nechráněných zaniklých sídel a možnosti jejich výzkumu a ochrany na příkladu Jelmu a Cetvin na Českokrumlovsku

1

Obr. 1. Jelm, archivní foto zachycující dnes již zaniklé usedlosti č. p. 8 a 9 v severovýchodní části návsi. Převzato z: <http://www.zanikleobce.cz/index.php?obec=5351>, vyhledáno 20. 2. 2016.

Pro soudobou povahu památkové péče je příznačná jistá insularita, ostrůvkovitě chráněné solitéry nebo ohraničené soubory památkově hodnotných staveb.¹ Ostatně tento jev je obdobný i v případě legislativy spojené s ochranou přírody, kdy jsou chráněny jednotlivosti nebo ohraničené přírodní a krajinné celky.² Co stojí na území mimo tuto ochranu, ať již památek nebo přírody, má smůlu. A tak se z krajiny vytrácí sám fundus jejího charakteru. Pokud je v praxi naplňován soubor všech regulativů týkajících se obecně všech typů ochrany, tedy ideální stav dle našich dosavadních měřítek, prohlubuje se proces oddělování chráněných segmentů od nechráněné většiny. Postupem času tak v české krajině trčí prvky chráněných památek, jež s okolím nedokáží udržet dialog, nekomunikují, přestávají být prvky mezi rovnými, vymykají se a výpovědní hodnota jejich ochrany se paradoxně snižuje. Stávají se skanzenem. Týká se to zejména národních parků, národních kulturních památek. Čím vyšší stupeň ochrany, tím rychlejší odpoutávání od základny, ze které zanikly.

■ Poznámky

1 Základní právní normy nakládání s památkovým fondem v ČR na stránkách MK ČR: <http://www.mkcr.cz/cz/kulturni-dedictvi/pamatkovy-fond/legislativa/pravni-normy-upravujici-nakladani-s-pamatkovym-fondem-50865/>, vyhledáno 20. 1. 2016.

2 Legislativní ochrana přírody a krajiny na stránkách: <http://zakony.centrum.cz/zakon-o-ochrane-prirody-a-krajiny>, vyhledáno 20. 1. 2016.